

Sayı : 24

Mart : 1970

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1970

CUCİ ULUSU
ve
AK - ORDA (ALTIN - ORDA), GÖK - ORDA
HANLIKLARI

Mustafa Kafalı

Cengiz Han (1155 - 1227), 1225 tavuk yılında, Harezmsahlar üzerine yaptığı seferden dönerken kışı İrtiş Irmağı civarında geçirdikten sonra sonbaharda Tula Irmağı boyundaki yurduna dönmüştü¹. Büyük oğlu Cuci Han'ı Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ve Harezm ülkesini idare etmek üzere bırakmıştı. Zîrâ 1223 yılında Cebe ve Subitay noyanların idaresinde yapılan ilk Deşt-i Kıpçak seferinde müessir netice alınmadığı için, Cuci Han, muhtemelen yeni hazırlanacak olan seferin tertibi ile vazifelendirilecekti². Birinci sefer sırasında Azak Denizi'ne dökülen Kalka Irmağı boyunda Kıpçak hanı Kotan Han Mogollar'a karşı feci bir mağlûbiyete uğramıştı (31 Mayıs 1223). Mogol ordusunun Kalka muzafferiyetinden sonra düşmanlarını takip etmeyerek Kırım'a girip büyük bir ticaret limanı olan Sudak şehrini yağmaladıklarını görmekteyiz. İbnü'l-Esîr'e göre Sudak şehrinin halkı ve tüccarları, hayatlarını kurtarabilmek için bir kısmı dağlara kaçarak saklanmış; bir kısmı da gemilere binerek Anadolu Selçuklu ülkesine sığınmışlardı³. Bundan sonra Mogol ordusu, muzaffer olmasına rağmen, hem bol ganimet elde ettiği ve hem de büyük telefata verdiği için yurtlarına dönmek üzere yola çıkmışlardı. Fakat Aktuba Irmağı'nın İtil

¹ *Mogolların Gizli Tarihi*, Ahmed Temir terc., Ankara 1948, s. 169.

² R. Grousset, Cuci Han'ın Doğu Deşt-i Kıpçak'da kalışını istiklâlini ilân etmek isteyişine yorumlamaktadır (*l'Empire des Steppes*, Paris 1960, s. 309). Fakat kaynaklarda bu hususu destekleyen herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır.

³ Tiesenhausen, *Altınorda Devleti Tarihine Ait Metinler*, İ. H. İzmirli terc., İstanbul 1941, s. 55.

Irmağı'ndan ayrıldığı büklüme yakın bir mevkide ânî baskın veren Bulgarlar, Mogol ordusuna ağır zâyat verdirmişlerdir. İbnü'l-Esîr'in nakline göre, Asya'ya dönen ordunun bakiyyesi 4000 kişi idi⁴. Dolayısıyla Mogol ordusunun ilk Deşt-i Kıpçak seferi dehşet salmasına rağmen, neticesiz bir mâcerâ ve yağma hareketi görünüşünde kalmıştı. Bunun için Cuci Han'ın hâkimiyet sahası İtil Irmağı'nın batı tarafına geçmemekteydi.

Cuci Han 1227 yılında bir av esnasında geçirdiği kazada babasından önce ölünce Cengiz Han, torunu Batu (Sayın Han)'yu Cuci'nin yerine vazifelendirmiş; diğer torunu Orda-İçen'i İrtiş Irmağına kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak'da Sayın Han'a (1227-1256) tâbi olmak üzere hâkim kılmıştı. 1227 yılında Cengiz Han, oğlu Cuci Han'dan altı ay sonra ölünce, 1228 yılında Uluğ Yurt'da toplanan Kurultay, Ogeday Kağan (1228-1241)'ı kağanlığa seçmiş ve Batı Deşt-i Kıpçak seferine karar vermişti⁵. 1229 yılında Sayın Han'ın başbuğluğu altında Çağaday, Ogeday ve Tuli evlâdından bir çok tiginin katıldığı batı seferi 1242 yılına kadar devam etmişti. Bu sefer esnasında Polonya, Saksonya, Silezya, Galiçya, Macaristan, Dalmaçya, Eflâk, Buğdan toprakları dahil, bütün Slav Knezlikleri, Kıpçak Hanlığı, Yukarı Bulgarya Hanlığı, Kuzey Kafkasya ve Kırım'ın tamamen çiğnendiğini görmekteyiz. Böylelikle Cuci Hanlığı'nın hududları, doğuda İrtiş Irmağı'ndan batıda Karpat Dağları'na kadar genişletilmiş oldu. Sayın Han, ağabeyisi Orda-İçen Han'a Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ve Sır Derya boylarını bırakarak «Batu Sarayı» diye bilinen başkentini İtil boyunda kurdurmuş, yeni fethedilen toprakları da kendisine almıştı.

Bu tarihten itibaren İrtiş Irmağı'ndan Karpat Dağları'na kadar bir idare altında toplanan bir çok Türk kavimlerini içine alan bu yeni ulusa, Cuci Han'ın ismine izafeten «Cuci Ulusu» adı verildiğini görmekteyiz. Aşağıda izah etmeğe çalışacağımız üzere Sayın Han'ın mülkü olan Batı Deşt-i Kıpçak Hanlığı Ak-Orda (Altın-Orda), Orda-İçen Han'ın mülkü olan Doğu Deşt-i Kıpçak Hanlığı ise Gök-Ordu Hanlığı olarak anılacaktır.

Cuci Ulusu'nun adı geçen bölümleri için, şark ve garp kaynaklarının verdikleri mâlûmat bir araya getirildiği zaman tarihçileri

⁴ Tiesenhausen, *aynı eser*, s. 61.

⁵ *Mogolların Gizli Tarihi*, s. 191.

tenakuza düşürecek mâhiyettedir. Bunun için kaynakları dikkatle değerlendirmek icab etmektedir. Bütün kaynakların birleştikleri esas mesele Cuci Ulusu'nun iki kısma ayrılmış olmasıdır. Bu bölümlerden birinin adı «Ak-Orda», diğerinin ise «Gök-Orda»dır. Bu iki ismin yanında, kaynakların çeşidine göre herhangi birisini karşılamak üzere «Altın-Orda» veya «Büyük-Orda» gibi tâbirler de kullanılmaktadır. Veyahut türkçe olan bu isimlerin, kaynakların lisanındaki karşılıkları zikredilmiştir. Yerli kaynaklar bizim için esas olacağına göre şark ve garp kaynaklarını bu zaviyeden değerlendireceğiz.

Şark kaynaklarından arabça olanlarda, bu bölümlerin isimlendirilişine dair mâlûmata rastlayamamaktayız. Yalnız Altın-Orda Hanlığı'ndan bahsedilirken «Kıpçak Sultanlığı» ve hükümdarlarına da «Kıpçak Sultanı» denmektedir. Bu metinlerde «Kıpçak» kelimesi, arabçada «p» ve «ç» sesleri mevcut olmadığı için, «Kıbcak» veya «Kıfcak» şeklinde imlâ olunmuştur⁶. Arabça kaynaklardaki bu isimlendirme, Altın-Orda Hanlığı'nın yayıldığı coğrafi sahadan mülihem olmaktadır. Kıpçak Hanları olarak zikredilen hükümdarlar da Batu Han sülâlesinden gelen Altın-Orda hanlarıdır. Orda - İçen neslinden gelen Doğu Kıpçak Hanları'ndan ise hiç bahis yoktur.

Farsça kaynaklarda, Cuci Ulusu'nun bölümleri hakkında etraflıca bilgi verilmektedir. Bu kaynaklarda, bölümlerin adları için Ak-Orda ve Gök-Orda'nın türkçe şekilleri kullanılmıştır. Yalnız Reşidüddin'in *Câmi'ü't-tevârih*'inde sarih olmamakla beraber «Ordu-yı Büzürg» ifadesi geçmektedir. Cengiz Han Harezmsahlara üzerine yaptığı seferden dönerken Batı Sibirya'da Nayman hududuna varılıp konak verildiği zaman, o mevkide «Büyük-Orda'nın te'sis edilmesini ve Altın Taht'ın kurulmasını emretmiştir»⁷ ki bu bölge Deşt-i Kıpçak'ın doğusu olup, idaresi Cuci Han'a bırakılan yerler olmaktadır. Kurulacak olan «Altın Taht» da yeni teşekkül edecek Cuci Ulusu'nun hükümdârı olan Cuci Han ve evlâdının hâkimiyet alâmeti olsa gerektir. Geçen yüz yılın ortasından beri bu sahada çalışan Avrupalı tarihçilerin değer verdikleri iki farsça kaynaktan birincisi, Kazvinli Kadı Ahmed

⁶ Tiesenhausen, *aynı eser*, meselâ s. 368-71, 375-77, 389-91, 413-414.

⁷ « فرمود تا اردوی بزرگ ساختند و تختی زرین زدند » Reşidüddin *Câmi'ü't-tevârih*, B. Kerimî nşr., Tahran 1338 I, 383.

Gaffârî'nin XVI. yüzyılının ikinci yarısından (1564) te'lif ettiği « *Târih-i Cihân-ârâ* »; diğeri ise bu mevzuda en mühim kaynak olarak gösterilen ve geçen asrın tarihçilerinin bilmediği, Mu'inüddin Natanzî'nin XV. asrın başlarında (1414) ikmâl ettiği « *Târih-i Mu'inî* » dir. Gaffârî, eserinde Batı Deşt-i Kıpçak Hanlığı'nı « Gök-Orda » ve Batu Han neslinden gelen hanları da « Selâtin-i Gök-Orda » şeklinde nakletmektedir ⁸. Orda-İçen neslinden gelen Doğu Kıpçak hanlarını ise « Selâtin-i Ak-Orda » ve hanlığını da « Ak-Orda » demektedir ⁹. Muahhar bir te'lif olmasına rağmen, diğer kaynaklarda bu bahislerin izâhı olmadığı için Kadı Ahmed Gaffârî'nin eseri ¹⁰, asrımızın başına kadar J. von Hammer, P. Savalef, H. Howorth gibi bir çok tarihçilerin eserleri için muteber bir me haz olmuştur. XX. yüzyılın başlarında *Târih-i Mu'inî* ¹¹ bulununca başta W. Barthold olmak üzere bir çok tarihçi tarafından hemen benimsendi. Çünkü *Târih-i Mu'inî* *Târih-i Cihân-ârâ*'nın verdiği mâlûmatı daha tafsilâtlı olarak vermekte idi. Mu'inüddin Natanzî, Cuci Ulusu'nun iki bölümünü şu şekilde tasvir etmektedir.

Cuci Ulusu, iki kısma ayrılmaktadır. Sol-Kol, yani Ulug-Tağ, Singir, Yağaç ve Karatal hudutlarından, Talas, Cend yakınlarına ve Barçkent'e kadar uzanırdı ki bu bölüme Ak-Orda denirdi. Diğer kısım Sağ-Kol ki İbir, Sibir, Rus, Libka, Ükele, Macar, Bulgar, Başkurt ve Saray şehrini hududları içine alırdı. Bu bölüme de Gök-Orda denirdi ¹². Görüldüğü üzere Batı Kıpçak Hanlığı, Gök-Orda; Doğu Kıpçak Hanlığı ise Ak-Orda olarak kabul edilmektedir.

Asrımızın tarihçilerinden Bertold Spuler ¹³, A. Y. Yakubovskiy ¹⁴, René Grousset ¹⁵ ve ensab eseri müelliflerinden

⁸ Kadı Ahmed Gaffârî, *Târih-i Cihân-ârâ*, Mücteba Minovî nşr., Tahran 1942 s. 203-205.

⁹ Aynı eser, s. 205-207.

¹⁰ Müneccimbaşı da eserinin Cuci Ulusu'na dair bahislerini, Kadı Ahmed Gaffârî'nin eserinden aldığı için aynı hatalı isimlendirmeyi nakletmiştir (*Sahâi-fü'l-ahbâr*, Nedim terc., II, s. 692).

¹¹ Yazma bulunduğu zaman müellifi Mu'inüddin Natanzî'nin ismi bilinmiyordu. Bunun için eser takdim edildiği İskender Mirza'nın ismine izâfeten « *İskender Anonimi* » olarak adlanmıştı. Daha sonra müellifinin Mu'inüddin Natanzî olduğu anlaşılmıştır.

¹² Mu'inüddin Natanzî, *Târih-i Mu'inî*, Jean Aubin nşr., Tahran 1957 s. 81.

¹³ B. Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland (1223-1502)*, Wiesbaden 1965, s. 25.

¹⁴ A. Y. Yakubovskiy, aynı eser s. 155-156.

¹⁵ R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, s. 468-470.

Stanley Lane-Poole ¹⁶ ile E. de Zambaur ¹⁷, eserlerinde Cuci Ulu-su'nun iki bölümünü *Târih-i Mu'inî* ve *Târih-i Cihân-ârâ*'ya göre isimlendirmişlerdir.

Rus kaynaklarında, adı geçen iki acem kaynağının aksine, Rus Knezlikleriyle hemhudud olan Batı Kıpçak Hanlığı «Büyük Orda» (Bolşaya Orda) veya «Altın-Orda» (Zolotaya Orda), Doğu Kıpçak Hanlığı ise «Gök-Orda» (Sinyaya Orda) adlarıyla zikredilmektedirler ¹⁸.

XV. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'dan geçen Johann Schiltberger, Altın-Orda Hanlığı'nı «Büyük Tatar Hanlığı» veya «Ak-Tatar Hanlığı» şeklinde isimlendirmektedir ¹⁹. Schiltberger'in bu isimlendirmesi, Rus kaynaklarını destekleyici mahiyette olup tam mânâsiyle bir uygunluk ifâde etmektedir.

Zikretmiş olduğumuz iki Acem kaynağının verdiği mâlûmat, görüldüğü üzere Rus ve batı kaynaklarıyla tezat halindedir. Yerli kaynaklardan Kutbî'nin *Husrev ü Şîrîn*'inde, Özbek Han'ın o sırada Doğu Deşt-i Kıpçak'da hüküm süren oğlu veliahd Tini-Bek'in hanımı medhedilirken «Ak-Orda Devleti Tahtı'nda görülmeğe yararır» denilmektedir ²⁰. Buna göre o sırada Sır-Derya boyunda yani Gök-Orda'da hüküm süren Tini-Bek ve hanımının Ak-Orda tahtına lâyük görülmesi Tini-Bek'in veliahd olduğu nazar-ı itibara alınacak olursa, Özbek Han'ın tahtının Ak-Orda tahtı olduğu anlaşılmaktadır. Ebul-Gazi Bahadır Han'ın 1663 yılında tamamlanan eseri *Şecere-i Türk*, muahhar yerli Özbek kaynaklarından birisi olmasına rağmen bu hususu açıklığa kavuşturmuştur. Ebul-Gazi eserinde «Mâlûm bolsun kim Cuci Han'nın tahtgâhı Deşt-i Kıpçak'da Kök-Orda tigen yir irdi» ²¹ demektedir. Yâni

¹⁶ Stanley Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye*, Halil Edhem ilâveli terc., İstanbul 1927, s. 360-363, 365-366.

¹⁷ E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire Hannover 1927 de l'Islam*, s. 246-247.

¹⁸ G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, Yale University 1953, s. 139; Yakubovskiy, *aynı eser*, s. 155-156.

¹⁹ J. Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, J. B. Telfer nşr., London 1879, s. 7, 32-33.

²⁰ Kutbî, *Husrev ü Şîrîn*, A. Zayanekowski nşr., Varşova 1968, I, s. 30, vr. 6b. Kutbî, türkçe eserini en geç 1340 da tamamlamış ve Tini-Bek'e takdim etmiştir. Zîrâ 1340 yılında Ak-Orda (Altın-Orda) hanı Özbek Han (1312-1340) vefat edince Canı-Bek (1340-1357) kardeşi Tini-Bek'i öldürterek han olmuştur.

²¹ *Şecere-i Türk*, Desmaisons nşr., Petersburg 1871, I, Texte, s. 171-172.

bilâhare Gök-Orda adını alan Doğu Deşt-i Kıpçak mâlûm olduğu üzere Cuci Han'ın yurdu idi. Çünkü Cuci Han'ın hâkimiyet sahası yine bilindiği üzere Batı Deşt-i Kıpçak'a geçmemiştir. Ebul-Gazi'nin diğer bir nakline göre Altın-Orda hanı Mengü-Timur, 1266 yılında han olunca Şiban Han neslinden Bahadır Han'a Ak-Orda'dan yurt vermişti²². Yine görüldüğü gibi Ak-Orda batı, Gök-Orda ise Doğu hanlığı olmaktadır. Bu hususun aydınlanmasını temin eden *Ötemiş Hacı Tarihi*'ne²³ göre de, Cuci Han ölünce, büyük oğlu Orda-İçen ve ikinci oğlu Batu (Sayın Han) aralarında, babalarının tahtına çıkmak hususunda anlaşamamışlar ve her ikisi de bir diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar etmişlerdi. Orda-İçen, küçük kardeşi Batu Han'ı tahta geçmeğe kendisinden daha lâyük görmekteydi. Batu Han da ağabeyisi olması hasebiyle Orda-İçen'in tahta geçmesini istiyordu. Neticede meselenin halledilmesi için dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittiler. Torunlarını kabul eden «Cengiz Han, Sayın Han için Altın busagalı Ak-Orda'yı (Altın kapılı Ak-Otağ); Orda-İçen için de Gümüş busagalı Gök-Orda'yı (Gümüş kapılı Gök Otağ) kurdurmuştu»²⁴. Ötemiş Hacı'nın bu sarîh ifadesi bize Rus kaynakları ile Schiltberger'in verdikleri bilgiyi doğrulamakta ve *Husrev ü Şîrîn* ile *Şecere-i Türk*'deki ifadelerle ayniyet göstermektedir. Zâten Türkler'de yönlerin renkle değerlendirilmesinde Ak=Batı, Gök=Doğu, Kırmızı=Güney, Kara=Kuzey ve sarı ise Merkez mânâsını taşımaktadır²⁵. Bu renklerle yönlerin değerlendirilmesi kat'iyyen değişmeyen bir an'ane olması hasebiyle, yukarıdaki naklin, sıhhat ve kıymeti ortaya çıkmaktadır.

²² *Şecere-i Türk*, aynı nşr., I. Texte, s. 173.

²³ Ötemiş Hacı, eserini 1551 yılında Hive şehrinde türkçe olarak telif etmiştir. Eser Cuci Ulusu'nun ve Cuci Hanedanı'nın şubeleri ile ensab cedvelleri bakımından çok kıymetlidir. Eserin halihazırda bilinen iki yazması mevcuttur. Birincisi Ord. Prof. Dr. Z. V. Togan'ın hususî kütüphanesindedir. Diğeri ise W. Barthold'un bulduğu Taşkent kütüphanesindeki eksik olan nüshadır.

²⁴ *Ötemiş Hacı Tarihi*, Z. V. Togan nüsh., 17b.

²⁵ Mogol Kroniklerinden «*Altan Topçı*» de yönler ve merkez bu beş renkle ifade edilmektedir. (bk. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 121). A. von Gabain, *Renklerin Sembolik Anlamları*, Çeviren: S. Tezcan, *Türkoloji Dergisi*, III/1, 1968, s. 111; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 9, 32, 34, 118-119; Şerefeddin Yalpkaya, *Tarihde Renk*, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, s. 41-42; M. Fahreddin Çelik, *Tarihde Dört Yönün Adlandırılması*, *Türk Amacı Mecmuası*, 1942, s. 38-41, 81-84, 132-138, 177-181, 269-277, 334-336, 372-378.

Böylelikle bir husus daha vuzuha kavuşmaktadır ki buna göre Ak-Orda ve Gök-Orda adlarının Cuci Ulusu'nun iki bölümüne alem oluşunun mânâsı ve Altun busagalı Ak-Orda'nın Sayın Han sülâlesinin, Gümüş busagalı Gök-Orda'nın ise Orda-İçen sülâlesinin sembolü olduğu ortaya çıkmaktadır. Ötemiş Hacı'nın bu naklinden renklerin değeri hakkında da bir fikre sahip olmaktayız. Madenlerin kıymetine göre «Altın» ile birlikte kullanılan «Ak» renk, «Gümüş» ile beraber kullanılan «Gök» renkten üstün olmaktadır. Bunun neticesi olarak da Ak-Orda'nın Gök-Orda'dan üstün olması gerekmektedir. Buna göre hâkim olan Sayın Han sülâlesinin «Ak-Orda Hânedânı» ve devletinin ise Ak-Orda olduğu açıkça görülmektedir.

Ayrıca Ötemiş Hacı'nın eserinin başlangıcındaki bir ifade, bizim için kıymetli bir delil olabilir. Bu kısım şu şekildedir : «Ak Handan sonra Sayın Han'ın Altun Taklı Ak Hânedânı salıp göçmedi. Sayın Han'ın nesli Berdi-Bek'din kesildi»²⁶. Yâni Ak Han (Cuci Han)'dan²⁷ sonra, Sayın Han'ın Altun Otağlı Ak Hânedânı devam etmedi ve Sayın Han'ın nesli, Berdi-Bek Han'da kesildi, denmektedir. Burada Ak-Orda Hânedânı'nın Batu Han (Sayın) sülâlesine tekabül ettiği açıkça görülmektedir. Ayrıca ak rengin, Batı Kıpçak Hanlığı'nın müessisi durumunda olan Batu Han'ın sıfatı meyanında oluşu da zikre şayan bir husustur. Kefeli İbrahim Efendi, Batu Han'ın lâkabı olan «Sayın» kelimesinin, «Ak renk» mânâsına geldiğini söylemektedir²⁸. Babası Cuci, yâni Ak Han'a halef olan Batu Han'ın lâkabının da ak renk mânâsında oluşu hasebiyle Cuci Ulusu'nda hâkim rengin Ak olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre her halde Cuci Ulusu'nda hükümran olan Sayın Han sülâlesinin, Ak-Orda Hânedânı olması icap etmektedir²⁹.

²⁶ Ötemiş Hacı Tarihi, Z. V. Togan nüsh. 1b.

²⁷ Cuci Han'ın hiçbir kaynakta adı Ak Han olarak geçmemesine rağmen cümleden Cuci Han'ın lâkabı olduğu anlaşılmaktadır. Zâten Türk imparatorluklarında kağanın batıda oturan oğlu «Ak-Han» olarak adlandırılırdı (Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 32-34).

²⁸ Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Dest-i Kıpçak*, Pazarcık 1933, s. 19. «Sayın» kelimesinin yaygın olarak bilinen mânâsı, iyi güzel seçilmiş, hürmetli'dir (bk. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, *Lûgat-i Çağatay*, s. 185).

²⁹ Schiltberger, Altınorda'da hanların tahta çıkış merasimini anlatırken, han namzedinin «Ak-Keçe» üzerine oturtulup üç defa kaldırıldıktan sonra otağın

Cuci Ulusu'nun bölümlerini adlandırırken, adı geçen iki Acem kaynağının verdikleri mâlûmatı ihtiyatla değerlendiren; Rus ve batı kaynaklarını da nazar-ı dikkate alarak hüküm veren tarihçiler de mevcuttur. Ötemiş Hacı'nın eserini görmemelerine rağmen geçen asrın sonlarında A. Markof³⁰, devrimiz tarihçilerinden ise Khara-Davan³¹ ve George Vernadsky³², eserlerinde Batı Kıpçak Hanlığı'nı Ak-Orda, Doğu Kıpçak Hanlığı'nı da Gök-Orda olarak kabul etmekle isabetli hüküm vermişlerdir. Yine bu meyanda O. Pritsak³³'ı da zikretmek icâbeder ki Türkler'in yönleri renkle değerlendirdiklerini bildiği için doğru neticeye varmıştır. Ancak yaptığı izahlar kifayetsizdir. Türk tarihçilerinden Prof. Zeki Velîdî Togan da eserlerinde Ak-Orda'yı batı, Gök-Orda'yı ise doğu hanlığı olarak tesbit etmektedir³⁴.

Avrupalı tarihçilerin Batı Kıpçak Hanlığı'nı «Altın-Orda» olarak tanımları da Ak-Orda Hânedânının sembolü olan «Altın busagalı Orda» dan neş'et etmektedir. Muhtemelen, hanlığın isminin Avrupa'da bu şekilde tanınmasında, Ruslar'ın «Ak-Orda» Hanlığı'nı «Zototaya Orda» yâni Altın-Orda olarak adlandırmalarının rolü olmalıdır. Avrupalıların da kullandıkları «Golden-Hord, Goldene Horde, Horde d'or» gibi isimler bu ismin muhtelif dillerdeki ifadeleri olmaktadır. Plano de Carpini, seyahatnâmesinde kağanlık seçiminin yapıldığı kurultay yerinden 3-4 fersah mesafede, Mogolların «Altın-Orda» olarak adlandırdıkları bir otağdan bahsetmektedir. Direkleri ve aksanı altından olan bu otağdan başka, yine bütün aksanı altından olan kağanın otağına da Sira-Orda (Sarı Otağ) dendiğini nakletmektedir³⁵. Plano de

etrafında dolandırılıp tahta oturtulduğunu söylemektedir. Bundan sonra yeni han, eline hâkimiyet ifadesi olan altın kılıcı alırdı (*The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, J. B. Telfer nşr. s. 48); Arap müverrihlerinden İbn Abdüz-zâhir de Bereke Han'ın 900 kişiyi içine alabilen «Ak-Otağ» da oturduğunu nakletmektedir (Tiesenhausen, İ. H. İzmirli terc., s. 134).

³⁰ A. Markof, *Inventarniy Katalog Müsülmanskiy Monet*, Petersburg 1856, s. 443, 527, 528, 529.

³¹ E. Khara-Davan, *Chingis-Khan kak polkovodets i ego nasledie*, s. 199.

³² G. Vernadsky, *aynı eser*, s. 139.

³³ O. Pritsak, *Orientierung und Farbsymbolik*, *Saeculum V*, 1954, s. 382.

³⁴ Z. V. Togan, *Türkîli (Türkistan) Tarihi*, s. 34-35.

³⁵ *The Journey of John of Plano de Carpini*, W. Roekhill nşr., London 1900 s. 21-22; daha önce zikretmiş olduğumuz üzere Kaganlık merkezini sarı renk ifade etmektedir. Kaganlık otağına da «Sira Orda» yani Sarı Otağ denir.

Carpini'nin naklinden, Altın-Orda tâbirinin, Mogollar tarafından da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu tâbirin ayrıca kullanıldığına dair herhangi bir yerli kaynağa sahip değiliz.

Târih-i Mu'înî XV. yüzyılın başında, *Târih-i Cihân-ârâ* ise XVI. yüzyılın ikinci yarısında te'lif olunan muahhar ve yabancı kaynaklar olmaları hasebiyle Ak-Orda ve Gök-Orda isimlerini hatalı olarak nakletmişlerdir. Bu hataya düşmelerinde Cuci Han'ın 13. oğlu Tokay-Timur neslinden gelen Ak-Orda hanlarından Urus Han ve Toktamış Han'ı, Orda-İçen neslinden kabul etmelerinin tesiri olmalıdır.

Çünkü 1359 yılında Berdi-Bek Han'ın ölümüyle Batu (Sayın) Han sülâlesi sona ermiş bulunuyordu. Ak-Orda'da Berdi-Bek'den sonra meydana gelen karışıklıklara son verip tahta çıkan Urus Han ve 1380 yılında ona halef olan Toktamış Han zamanında Doğu ve Batı Kıpçak Hanlıkları Ak-Orda adı ile merkezî bir idare altında birleşmiş idi. Her ikisi de Ak-Orda Han'ı olarak bilinen Urus ve Toktamış, Mu'înüddin Natanzî ve Kadı Ahmed Gaffarî tarafından Orda-İçen neslinden geldikleri kabul edildiği için; Orda-İçen sülâlesinin hâkim olduğu Deşt-i Kıpçak Ak-Orda, Batı Deşt-i Kıpçak ise Gök-Orda şeklinde düşünülmüş ve son bulan Batu sülâlesi de Gök-Orda Hânedânı şeklinde telâkki olunmuştur. Halbuki Doğu Deşt-i Kıpçak'da hükümrân olan Gök-Orda Hânedânına, 1328 yılında Mübarek-Hoca'nın istiklâlini ilân etmesi üzerine Özbek Han tarafından son verilmiş ve Doğu Deşt-i Kıpçak doğrudan doğruya merkezse bağlanmıştı³⁶. Özbek Han bu durumu perçinlemek için oğlu Tini-Bek'i Doğu Deşt-i Kıpçak'a han tâyin etmiştir.

1396 yılında Toktamış Han'ın Ak-Orda tahtını kaybetmesiyle birlikte Cuci Ulusu yine parçalanmış Togay-Timur soyundan gelen Ak-Orda hanlarının hâkimiyeti yine daralmış ve Batı Deşt-i Kıpçak'a inhisar etmiştir. Böylelikle Ak-Orda ismi, Batu hânedânı son bulmasına rağmen Togay-Timur evlâdı tarafından devam ettirilmiş fakat Doğu Deşt-i Kıpçak'da Gök-Orda hânedânı yani Orda-İçen sülâlesi sona erince, Gök-Orda adı da tarihe karışmış ve buralara hâkim olan Cuci Han'ın 5. oğlu Şiban Han evlâdı yeni bir Ulus teşkil etmişlerdir. Bu ulus, «Şiban Ulusu» veya daha yaygın

³⁶ Yakubovskiy, *aynı eser*, s. 205-206.

adiyla «Özbek Ulusu» namıyla Gök-Orda'nın yerine hâkim olmuştu. Ak-Orda Hanlığı ise 1427 senesinden itibaren Uluğ Muhammed Han ve Kîçik Muhammed Han arasında meydana gelen mücadeleler neticesinde parçalanmış ve bu asrın ortasına doğru Batı Deşt-i Kıpçak'da Kazan, Kırım ve Hacı Tarhan (Astarhan) hanlıkları kurulmuştur. Böylelikle XV. yüzyılın ortalarında Ak-Orda veya Altın-Orda mefhumları da yavaş yavaş tarihe karışacaktır. Zirâ Altın-Orda Hanı ünvanını taşıyan bazı hanlar zuhur edecekse de bunlar, hiç bir zaman için esas Altın-Orda hanlarının yerini tutamamışlardır. Birbirini takiben Kırım ve Kazan hanlıkları kurulmuş, Altın-Orda'nın başkenti Saray şehrine hâkim olan hanlar ise Altın-Orda han'ı olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak bunun sözde kaldığı muhakkaktır. Neticede bu bölgede de Hacı-Tarhan Hanlığı kurulmuştur.